

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆ (ՆԱԶԻԱՆԶԱՑԻ)

Սկիզբը՝ 2023 թ. թիվ ԺԱ.:

ՃԱՌ ԻԸ.¹

ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՐԿՐՈՐԴ

1. Նախորդ խոսքում մենք հստակեցրինք աստվածաբանության մասին հասկացությունը՝ բացատրելով, թե ինչպիսին պիտի լինի, ում առաջ, երբ եւ ինչքան իմաստասիրվի: Այն է՝ նա պիտի ըստ կարելվույն մաքուր լինի, որպեսզի լույսը լույսի կողմից ընկալվի. պիտի իմաստասիրվի շանասեր մարդկանց առաջ, որպեսզի խոսքը, ընկնելով անբերրի հողի վրա, անպտուղ չմնա, իմաստասիրվի, երբ մեր հոգում խաղաղություն է հանգրվանած, եւ մենք չենք պտտվում արտաքին առարկաների շուրջ, որպեսզի շնչառությունը կանգ չառնի, ինչպես հեծկլտացողի դեպքում. ընդ որում՝ հարկ է իմաստասիրել որքան որ ինքներս ենք ըմբռնում եւ, թերեւս, որքան որ ըմբռնելի է: Սուչնի այսպիսի բացատրություններից հետո, «երբ մենք մեզ համար Աստծու դաշտերը հերկեցինք, որպեսզի փշերի մեջ չսերմանենք» (Երեմ. Դ. 3), եւ հարթեցինք հողի երեսը՝ ինքներս բարեփոխվելով եւ այլոց ըստ Սուրբ Գրքի բարեփոխելով, արդեն ձեռնամուխ լինենք աստվածաբանության շարադրանքին: Իսկ խոսքի առաջնորդությունը թողնենք Հորը, Որդուն եւ Սուրբ Հոգուն, Որոնց մասին է մեր խոսքը՝ Հորը, որպեսզի բարեհաճ գտնվի նրա նկատմամբ, Որդուն, որպեսզի աջակցի նրան, Հոգուն, որպեսզի ոգեղենացնի այն. իսկ ավելի լավ է ասել՝ թող նրա վրա իջնի լույսը Մի Աստվածության՝ միավորվելով զատվող եւ անբաժանաբար բաժանվող, ինչը եւ գերիվեր է ըմբռնելիությունից:

2. Իսկ հիմա, երբ սիրահոժար բարձրանում եմ լեռնի վեր, կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, ցանկանում եմ եւ միաժամանակ վախենում (ցանկանում եմ հույսի, վախենում տկարության պատճառով) ամպի մեջ մտնել եւ Աստծու հետ խոսել (քանզի դա Աստծու հրամանն է): Հիմա, ով է ձեզանից Ահարոնը, թող ինձ հետ բարձրանա եւ մոտ կանգնի, բայց եւ բավարարվի

^{1*} Թարգմանվել է հետեւյալ հրատարակությունից. Св. Григорий Богослов, Творения, т. 1, Москва, 2007, էջ 333–350: Թարգմանչի ծանոթագրությունները հետադարձ կտրվեն կարգային համարի հետ դրված աստղանիշով:

ներանով, որ պիտի ամպից դուրս կանգնի. իսկ ով նաբադն է կամ Աբիուդը² կամ էլ ծերերից մեկը, թող այդպիսի մեկն էլ բարձրանա, բայց հեռվում կանգնած մնա ըստ իր մաքրության արժանիքի: Իսկ ով ժողովրդից է եւ այդ բարձրությանն ու հայեցողությանը ոչ արժանիներից մեկը, այդպիսին, եթե մաքուր չէ, թող բնավ չբարձրանա (քանզի դա անվտանգ չէ), իսկ եթե առժամանակ է մաքուր, թող ներքեւում էլ մնա եւ ականջ դնի շեփորի ձայնին, այսինքն՝ բարեպաշտության մաքրամաքուր խոսքերին. իսկ ծխացող եւ որոտացող լեռանը նայիր իբրեւ սպառնալիքի եւ ընդամին հրաշքի՝ բարձրանալ չկարողացողների համար: Իսկ ով չար է եւ անսաստ գազան՝ բնավ ընդունակ չէ մտահայեցողաբար ընկալելու աստվածաբանությունը, թող այդպիսի մեկը չարամտորեն չդարանակալի անտառում՝ անսպասելիորեն հարձակվելով ինչ-որ մի աներկբա ճշմարտության կամ ինչ-որ մի խոսքի վրա եւ իր հայհոյանքներով հոշոտի առողջ վարդապետությունը, այլ թող էլ ավելի հեռու գնա, լեռից հեռանա, այլապես «կքարկոծվի» (Եբր. ԺԲ. 20) եւ կկործանվի. «Ձարերը չարաչար կկործանվեն» (տե՛ս Մարկ. ԻԱ. 41), քանզի ճշմարիտ եւ ամրակուռ վարդապետությունները գազանաբարոների համար քարեր են: Այդպիսին, չնայած որ ընձառյուծ է, իր խայտուցներով հանդերձ, կսատակի (Եբեմ. ԺԳ. 23), կամ էլ նման է առյուծի՝ «մոնչացող ու հափշտակող» (Սաղմ. ԻԱ. 14), որը մեզ կամ մեր արտահայտություններն է փնտրում, որ իր կերակուրը դարձնի, կամ էլ «խոզի», որը «ոտքի կոխան» է անում գեղեցիկ եւ փայլուն «մարգարիտները» (Մատթ. է. 6), կամ արաբական կամ այլ տեսակի գալլի, նույնիսկ գալլերի՝ ավելի արագավազ իրենց սուտ իմաստակության մեջ (Ամբ. Ա.8), կամ էլ աղվեսի՝ խորամանկ եւ նենգ հոգու, որը, կախված ժամանակից եւ անհրաժեշտությունից, կերպարանափոխվում է՝ կերակրվելով սատկած եւ գարշահոտ լեշերով, ինչպես նաեւ մանր խաղողով (քանզի խոշոր խաղողին չի կարող հասնել), կամ էլ այլ հումակեր կենդանու՝ Օրենքով արգելված ու անմաքուր սննդի եւ օգտագործման համար: Արդ, այդպիսիներից հեռանալով՝ խոսքը կամենում է գրի առնվել ամրակուռ քարե տախտակների վրա, ընդ որում՝ քարե տախտակների երկու երեսին էլ՝ Օրենքի բացահայտ եւ նվիրական իմաստի պատճառով՝ բացահայտ, որն անհրաժեշտ է հեռվում կանգնածների եւ շատերի համար, եւ նվիրական, որը քչերին եւ լեռան ստորոտում կանգնածներին է հասկանալի:

^{2*} Տե՛ս Ղեւտ. Ժ. 1–2, Ելք ԺԺ. 16:

3. Բայց ինձ հետ ի՞նչ պատահեց, բարեկամներ, նվիրյալներ եւ ինձ պես ճշմարտասերներ: Ես գնացի այն նպատակով, որ ճանաչեմ Աստծուն. այդ խորհրդով հրաժարվելով նյութից ու նյութականից՝ սիրտ առնելով, ինչքան որ կարող եմ, լեռը բարձրացա: Բայց երբ հայացք գցեցի, հագիվ Աստծու թիկունքը (Ելք ԼԳ. 22–23) տեսա, այն էլ՝ Վեմով ծածկված (Ա. Կորնթ. Ժ. 4), այսինքն՝ հանուն մեզ մարմնացած Բանին: Եւ դուզն-ինչ ընկճվելով՝ հայում եմ ոչ թե առաջին եւ մաքրամաքուր բնությունն իր իսկ, այսինքն՝ Սուրբ Երրորդությունը ճանաչելին. հայում եմ ոչ թե առաջին վարագույրի հետեւի եւ Քերովբեների ծածկածը, այլ միայն եզրայինը՝ մեզ ամենամոտը: Իսկ դա, ինչքան գիտեմ, այն վեհությունն է կամ, ինչպես ասում է աստվածաշնորհ Դավիթը, հրաշալիությունը (Սաղմ. Լ. 2), որը տեսանելի է Աստծու ձեռամբ ստեղծված եւ առաջնորդվող արարածների մեջ: Հենց դա էլ «Աստծու թիկունքն» է, որն Աստծուց հետո մեզ գիտություն է շնորհում Նրա մասին, ինչպես որ արեգակի արտացոլանքն ու պատկերը ջրերում ցույց են տալիս տկար տեսողություն ունեցողներին, որոնք ի վիճակի չեն նայելու նրան, քանզի լույսի պայծառությունը շլացնում է զգայարանը: Արդ, դու էլ աստվածաբանի՛ր, թեկուզ Մովսեսն ու փարավոնի աստվածը լինես, թեկուզ Պողոսի հետ մինչեւ երրորդ երկինք (իմա՛ դրախտ) հափշտակված եւ «անպատում խոսքեր» (Բ. Կորնթ. ԺԲ. 4) լսած լինես, թեկուզ դրանից էլ վեր բարձրացած լինես՝ հրեշտակների կամ հրեշտակապետերի տեսությանն ու (մինչեւ իսկ) դասին էլ արժանացած: Բանն այն է, որ բոլոր երկնային, իսկ երբեմն էլ վերերկրային [էակները], թեեւ մեր համեմատ գերիվեր են բնությամբ եւ մոտ Աստծուն, այդուհանդերձ, հեռու են Աստծուց եւ Նրան անըստզյուտ ճանաչելուց՝ թեեւ առավել բարձր են մեր բարդ, ստոր եւ վար ձգող կազմությունից:

4. Արդ, կրկին պիտի գանք սկզբին: «Աստծուն ճանաչելը դժվարին է, իսկ Նրանից ճառելը՝ անհնար», – այսպես էր իմաստասիրում հելլեն աստվածաբաններից մեկը³, ինչը, ինչպես ես եմ կարծում, «դժվարին» ասաց ոչ առանց խորամանկության, որպեսզի իրեն պատվեն որպես հասու եղածի, իսկ «անճառելի» անվանեց, որպեսզի խուսափի մերկացնող քննադատությունից: Իսկ ինչպես որ ես եմ այդ մասին խորհում՝ ճառելն անհնար է, իսկ հասկանալը՝ առավել եւս անհնար: Արդ, այն, ինչ ըմբռնված է բանականությամբ, ապա բնավ չիսթարված լսողություն եւ բուր

³ Պլատոնն իր «Տիմեոսում»:

միտք ունեցողն էլ, թերեւս, բացատրի նաեւ խոսքի [իմաստը], եթե ոչ լիովին բավարար, ապա գոնե մակերեսային կերպով: Սակայն սույն վսեմ առարկան մտքով ընկալելու բացարձակապէս ուժ ու միջոց չունեն ոչ միայն ընդարմացած եւ զառամյալ, այլեւ նույնիսկ բավական վեհանձն եւ աստվածասեր մարդիկ, ինչպէս նաեւ ամենայն ծնված բնություն, որի համար այս խավարը՝ այս կոպիտ մարմինը, խոչընդոտում է ճշմարտությանը հասու լինելուն: Չգիտեմ՝ արդյոք կարող են այս բարձր ու հոգեւոր բնություն ունեցող էակները, որոնք, մոտ լինելով Աստծուն եւ կատարյալ լույսով լուսավորված լինելով, տեսնեն Նրան եթե ոչ ամբողջովին, ապա մեզանից առավել անըստգլուտ եւ որոշակի՝ ընդ որում՝ ըստ իրենց դասի պատկանելության՝ մեկը մյուսից առավել կամ պակաս:

5. Իսկ ինչ վերաբերում է մեզ, ապա ոչ միայն «Աստծու խաղաղությունը, որ վեր է քան ամենայն միտք եւ հասկացողություն» (Փիլ. Դ. 7), չեն կարող ըստ խոստման (Ա. Կորնթ. Բ. 9, Եսայի ԿԴ. 4) արդարների ո՛չ աչքերը տեսնել, ո՛չ ականջները լսել, ո՛չ միտքը պատկերացնել, այլեւ նույնիսկ մեզ համար հազիվ հնարավոր լինի ստույգ ճանաչել արարածներին: Աստ էլ եւ միայն ստվերներ տեսնում, ինչը հավաստիացնում է Սաղմ. Ը. 4-ի խոսքերն ասողը. «Տեսնում եմ երկինքը՝ Քո մատների գործը, լուսինն ու աստղերը, որոնք Դու հաստատեցիր», եւ դրանց մեջ հարատեւ գործող օրենքները, քանզի խոսում է որպէս ոչ ներկայումս տեսնող, այլ երբեւէ տեսնելու հույս տաժող: Բայց արարվածների համեմատությամբ՝ մտքի համար առավել անընդգրկելի եւ անհասանելի է այն բնությունը, որը գերիվեր է նրանցից, եւ որից որ նրանք առաջացան:

6. Իսկ անհասանելի եմ անվանում ոչ թե այն, որ Աստված գոյություն ունի, այլ այն, թե ինչ է Նա: Արդ, զուր չէ մեր քարոզությունը, ունայն չէ մեր հավատը, եւ այդ չէ ուսուցանում մեր վարդապետությունը: Մեր շիտակությունից անաստվածության եւ զրպարտության առիթ մի՛ ստեղծիր, մի՛ բարձրամտիր մեզ վրա, որ խոստովանում ենք մեր անգիտությունը: Բավական մեծ տարբերություն կա ինչ-որ բանի կեցության մեջ համոզված լինելու եւ դրա որպիսությունն իմանալու միջեւ: Աստված է ամենայնի ստեղծագործական եւ բովանդակալից պատճառը. եւ այս են վկայում մեր ուսուցիչներն ու տեսողությունը⁴ եւ բնական օրենքը, տեսանելիին ուղղված տեսողությունը, որը գեղեցիկ հաստատված է եւ ի կատար է ածում

⁴ Արտաքին փորձը:

յուր ընթացքը կամ, այսպես կասեմ, անշարժ շարժվում է եւ ընթանում. [այդ է] բնական օրենքը, որի տեսանելի եւ վայելուչ լինելուց մտահանգում ենք դրա նախապատճառին: Ուրեմն, ինչպե՞ս կարող էր տիեզերքը գոյանալ եւ կանգուն մնալ, եթե Աստված ամեն ինչ ի կատար չածեր եւ չպահպաներ: Ով տեսնում է գեղեցիկ վերջնամշակված տավիղը, նրա գերազանց կառուցվածքն ու դասավորությունը, որեւէ այլ բան չի պատկերացնում, քան տավիղը պատրաստողին եւ տավիղ նվագողին, եւ մտքով հարում է նրան, թեպետ, թերեւս, անձամբ նրան չի էլ ճանաչում: Այդպես եւ մեզ համար պարզորոշ է ստեղծագործական զորությունը՝ արարչությունը շարժման մեջ դնող եւ պահպանող, թեեւ մտքով մտահասանելի չէ: Ծայրահեղորեն անմիտ է նա, որ հետեւելով բնական նշաններին, ինքնին չի բարձրանում մինչեւ այս ճանաչողությունը:

Ասենք, որ Աստված տակավին այն չէ, ինչ մենք պատկերացնում ենք «Աստված» հասկացության ներքո, կամ ինչով մենք Նրան պատկերել ենք, կամ ինչպես որ նկարագրել է Նրա խոսքը: Իսկ եթե ոմն մեկը երբեւէ եւ որքան եւ իցե ընդգրկել է Նրան մտքով, ապա ինչպես այդ բանը կապացուցի: Ո՞վ է հասել իմաստության վերին սահմանին: Ո՞վ է երբեւէ արժանացել այդպիսի շնորհի: «Ո՞վ է «բացել» հասկացողության «բերանն» ու «Հոգին» ընդունել (Սաղմ. ՃԺԸ. 131), եւ այս Հոգու օգնականությամբ՝ ամեն ինչ «քննող» եւ իմացող «անգամ Աստծու խորունկ ծրագրերը» (Ա. Կորնթ. Բ. 10), ճանաչել Աստծուն, եւ այլեւս հարկ չկա, որ նա շարունակաբար ծավալվի, քանզի հասու են եղել ցանկալիներից վերջինին, առ որը միտում են եւ բովանդակ կյանքը, եւ մեծ խելքի բոլոր մտքերը:

7. Իսկ դու ի՞նչ պատկերացումներ կկազմես Աստծու մասին՝ դու, որ քեզ բոլոր փիլիսոփաներից ու աստվածաբաններից վեր ես դասում եւ անչափ պարծենում՝ մտահայեցության ամենայն եղանակի վստահելով: Ո՞ր կհասցնի քեզ քո հարցախույզ միտքը:

Աստվածությունը մարմին կանվանե՞ս: Այդ դեպքում ինչպե՞ս կանվանես [Նրան] անսահման՝ սահմաններ եւ ուրվագծեր չունեցող, անշոշափելի, անտեսանելի: Մի՞թե մարմիններն այդպիսին են: Ի՞նչ կամայականություն: Մարմինների բնությունն այդպիսին չէ: Թե՛ Աստվածությունը մարմին է, բայց ոչ անսահման, անչափ եւ այլն, այնպես որ Նա ոչ մի բանով չի գերազանցում մեզ: Ի՞նչ կոպիտ հասկացողություն: Եթե Աստվածությունն ուրվագծեր ունի, ինչպե՞ս մեծահարգ կլինի: Կամ ինչպե՞ս Նա զերծ կմնա նրանից, որ կազմված չլինի տարերքից՝ վերստին

դրանց չքայքայվելով եւ բնավ չկազմալուծվելով: Քանզի բարդությունը պայքարի սկիզբն է, պայքարը՝ բաժանման, բաժանումը՝ ավերման, իսկ ավերումը բոլորովին բնորոշ է Աստծուն եւ առաջին բնությունը: Այսպես ուրեմն, Նրանում բաժանում չկա, այլապես ավերում կլիներ. պայքար չկա, այլապես բաժանում կլիներ. բարդություն չկա, այլապես պայքար կլիներ: Ըստ այդմ՝ Աստվածությունը մարմին չէ, այլապես Նրանում բարդություն կլիներ: Աստ էլ կանգ է առնում խոսքը՝ վերջինից առաջինին դառնալով:

8. Ընդ որում՝ Աստծու հատկությունն է՝ ամեն ինչի մեջ թափանցել ու ամեն ինչ լցնել ըստ ասվածի. «Միթե երկինքն ու երկիրը Ես չեմ լցնում,— ասում է Տերը» (Երեմ. ԻԳ. 24), դարձյալ. «Տիրոջ Հոգին լցնում է Տիեզերքը» (Իմաստ. Ա. 7), հետեւաբար, ինչպես կպահպանվի տիեզերքը, եթե Աստված մի այլ բան սահմանափակում է Իրենով, իսկ Ինքը սահմանափակվում մի այլ բանով: Թե՛ կթափանցի ոչնչով չլցված աշխարհ, եւ մեզանում ամեն ինչ կոչնչանա ի անարգումն Աստծու, Որը մարմին կդառնա եւ կկորցնի Յուր ձեռամբ արարված ամեն ինչ. թե՛ մարմին կլինի ի թիվս այլ մարմինների, ինչն անհնար է. թե՛ կկցվի կամ կհակադրվի մարմիններին, թե՛ կխառնվի դրանց հետ, ինչպես հեղուկը, եւ մի այլ բան կբաժանի ու մի այլ բանով կբաժանվի, ինչն առավել անհեթեթ ու անիմաստ է, քան էպիկուրյան հյուլենները (ատոմները). այսպիսով՝ Աստծու նյութեղենություն մասին ուսմունքն ի չիք է դառնում մեզանում՝ Ով ո՛չ թանձրությամբ է օժտված, ո՛չ էլ կապակցվածություն ունի: Իսկ եթե ասենք, թե Աստված աննյութական մարմին է, եւ ընդ որում, ինչպես կարծում են ոմանք, հինգերորդն ու շրջապատույտ գործողը (ենթադրենք ե՛ւ աննյութական, ե՛ւ հինգերորդ, իսկ եթե հաճո է, նույնիսկ անմարմին մարմին, քանզի նրանց խոսքերը ազատ են եւ կամայականորեն են կազմվում, իսկ իմ բանավեճը հիմա այդ մասին չէ), ապա շարժվողների եւ տեղափոխվողների ո՞ր տեսակին կպատկանի այս մարմինը: Չեմ էլ ասում, թե ինչ անարգություն է պնդելը, որ իբր թե Արարողն արարվածի հետ եւ Տանողը տարվողի հետ միանման են շարժվում, եթե նրանք այս բանն էլ նկատի ունենան: Դարձյալ. ի՞նչն է Նրան շարժման մեջ դնում: Ինչո՞վ է շարժվում ամենայնը: Ինչո՞վ է շարժման մեջ դրվում նաեւ այն, ինչ ամեն ինչ է շարժում: Ապա ի՞նչն է շարժում հենց այդ շարժողին, եւ այսպես՝ անվերջանալի կերպով: Ընդ որում՝ ինչպե՞ս Նա չպարփակվի անհրաժեշտաբար մի տեղում, եթե սոսկ ինչ-որ տեղափոխվող բան է:

9. Իսկ եթե ասեն, թե Աստված ինչ-որ մի այլ մարմին է, հինգերորդից զատ, թեկուզ, զորօրինակ հրեշտակային, ապա որտեղից է հայտնի, որ հրեշտակները մարմնավոր են, ինչպիսի՞ն են նրանց մարմինները, եւ ինչո՞վ է հրեշտակներից գերիվեր Աստված, Որին ծառայում են նրանք: Իսկ եթե գերիվեր է հրեշտակայինից, դարձյալ կբարձրացվի մարմինների անթիվ-անհամար շարանների հարցն ու դատարկաբանությունն այնպիսի անդունդ կառաջացնի, որի մեջ ոչ մի տեղ հնարավոր չի լինի կանգ առնել: Սրանից երեւում է, որ Աստված մարմին չէ: Այս բանը երբեք չի պնդել եւ հնարավոր համարել աստվածաշնորհ հայրերից եւ ոչ մեկը. այսօրինակ ուսմունքը մեր տանից չէ:

Իսկ եթե մարմնավոր չէ, ապա սա ո՞չ պատկերում է, ո՞չ ընդգրկում է ությունը, ինչպես նաեւ չի ընդգրկում խոսքի էությունը. անեղ է, անսկիզբ, անայլայլելի, անապական եւ այն ամենը, ինչ ասվում է Աստծու եւ այն ամենի մասին, ինչ պատկանում է Նրան: Արդյոք էի բնությունն ու ինքնակայությունն արտահայտում է այն, որ Նա սկիզբ չունի, չի այլայլվում, չի սահմանափակվում: Ընդհակառակը, նա, որ աստվածային մտքով է օժտված եւ կատարելագործվել է մտահայեցողության մեջ, պիտի տակավին շարունակի յուր մտածումներն ու քննությունները եւ ճանաչի բովանդակ կեցությունը: Քո խորհրդածության այս կամ այն առարկան նկարագրելու եւ բացատրելու համար բավական չէ ասել, որ դա մարմին է, կամ դա ծնված է, ընդհակառակը, եթե կամենում ես մտածած բաներն անըստգլուտ եւ պատշաճ կերպով սահմանել, ապա պիտի այս ստորոգյալների ենթականերին անուն դնես (քանզի սա մարմնավոր է՝ եւ ծնված է, եւ ապականացու. դա կամ մարդ է, կամ եզ, կամ ձի): Այսպես էլ աստ. էի բնությունը ճաշակողը կանգ չի առնի՝ ասելով, թե Նա ինչ չէ, այլ, ընդհակառակը, Նա ինչ չէին կհավելի նաեւ այն, թե ի՞նչ է Նա (մանավանդ որ մտքով ավելի դյուրին է ընդգրկել ինչ-որ մի բան, քան մերժել մեկ առ մեկ ամեն ինչ). կհավելի, որպեսզի բացառելով այն՝ ինչ չէ եւ թե ինչ է դրույթով մտածածը դառնա դյուրըմբռնելի: Իսկ եթե ինչ չէ ասողը լռություն պահպանի այն մասին, թե ի՞նչ է, այդպիսին վարված կլինի գրեթե այնպես, ինչպես, ասենք, այն հարցին, թե ինչքան կլինի երկու անգամ հինգը, պատասխանի՝ չի լինի ո՞չ երկու, ո՞չ երեք, ո՞չ չորս, ո՞չ հինգ, ո՞չ քսան, ո՞չ երեսուն, կարճ ասած, ոչ մի թիվ՝ տասը կամ տասնյակ պարունակող: Այնինչ չասել, որ հավասար է տասի, նշանակում է՝ չկանգնեցնել հարցնողի միտքը որոնելի վրա: Արդ, ինչպես որ ամեն ոք պարզ տեսնում է,

որ անհամեմատ դյուրին է եւ արագ ինչ էի միջոցով բացատրել խնդրո առարկան եւ այն, ինչ նա չէ, քան բացառելով այն, ինչ նա չէ՝ ցույց տալ, թե ինչ է նա:

10. Իսկ քանի որ Աստվածությունը, ըստ մեզ, մարմնավոր չէ, ապա դուզն-ինչ շարունակենք մեր ուսումնասիրությունը: Ոչ մի տեղ, թե ինչ-որ մի տեղ է գտնվում Աստված: Եթե ոչ մի տեղ, ապա ոմն հարցախույզ հարց կտա՝ իսկ ինչպե՞ս, ուրեմն, կարող է նախ գտնվել: Քանզի այն, ինչ գոյություն չունի, ոչ մի տեղ չի գտնվում, այդպես էլ, թերեւս, նաեւ այն, ինչը ոչ մի տեղ չկա, բնավ գոյություն էլ չունի: Իսկ եթե ինչ-որ տեղ է, ապա այն բանի համար, որ գոյություն ունի, անկասկած, Նա կամ աշխարհում է, կամ աշխարհից վեր: Եթե աշխարհում, ապա կամ ինչ-որ բանում, կամ ամենուր: Եթե ինչ-որ բանում, ապա սահմանափակված կլինի փոքր-ինչով: Իսկ եթե ամենուր, ապա ավելին, քան ինչ-որ բանով, այլեւ շատուշատ այլ բաներով, այսինքն՝ ինչպես որ բովանդակելին բովանդակողով, այնպես որ բովանդակ Աստված բովանդակ աշխարհով պիտի սահմանափակվի, եւ ոչ մի տեղ Նրանում սահմանափակումից թափուր չի մնա: Այսպիսի դժվարություններ են առաջանում, երբ պնդում ենք, որ Աստված աշխարհում է: Եւս մեկ հարց. որտե՞ղ էր Նա նախքան աշխարհի ստեղծումը: Սա եւս ոչ պակաս դժվարություններ կառաջացնի: Իսկ եթե Աստված գերիվեր է աշխարհից, ապա միթե մի այնպիսի բան չկա, որ զատի Նրան աշխարհից: Ո՛ր է այդ՝ աշխարհից վեր ինչ-որ բանը: Ինչպե՞ս կարելի է պատկերացնել գերազանցողն ու գերազանցելին, եթե սահման չկա՝ այս ու այն բաժանող ու սահմանագծող: Թե՛ անհրաժեշտաբար պիտի միջավայր լինի, որով կսահմանափակվեն աշխարհն ու այն, ինչ գերիվեր է աշխարհից: Իսկ դա ոչ այլ ինչ չէ՞, քան այն տեղը, որից մենք խուսափում էինք: Դեռ չեմ խոսում այն մասին, որ Աստվածությունն անհրաժեշտաբար սահմանափակված կլինի, եթե մտքով ճանաչվի: Քանզի հասկացությունը եւս սահմանափակման տեսակ է:

11. Իսկ թե ինչու էի ես, հավանաբար, ավելիով խորհրդածում այս մասին, քան որքան հարկ է ժողովրդին լսելու, եւ հիմա էլ հետեւում եմ հաստատված խոսելաոճին, որում ոչ միայն դեն են նետված ազնիվն ու պարզը, այլեւ ներմուծված են խճճվածն ու առեղծվածայինը, որպեսզի ծառը պտուղներով կարելի լիներ ճանաչել, այսինքն՝ ըստ խոսքերի մթություն, մթովություն, որն այսօրինակ ուսմունքներ է կյանքի կոշում: Ոչ թե մտադրվել եմ ինքս իմ մասին մտքեր հայտնել, որ իբր թե արտասովոր բա-

ներից եմ բարբառում եւ լի եմ իմաստութեամբ՝ «բացահայտելով առեղծվածները եւ լուծելով խրթին բաները» (տե՛ս Դան. Ե. 12), ինչը Դանիելի մեծագույն հրաշքի բուն պատճառն է, այլ կամենալով բացատրել հենց այն, ինչը ենթադրվում էր շարադրել իմ խոսքով ամենասկզբում: Իսկ ի՞նչը հատկապէս: Այն, որ Աստվածութեան անհասանելի է մարդկային մտքին, եւ մենք ի վիճակի չենք ներկայացնել Նրան ամբողջովին եւ անըստզուտ:

Եւ Նա այդպէս անհաս է մնում ոչ նախանձի պատճառով: Արդ, նախանձը խորթ է Աստվածային բնութեանը՝ անկիրք, միակ բարի ու թագավորական, հատկապէս նախանձից արարածի նկատմամբ, որը հաշտ Աստծու ամեն բանից թանկարժեք է, որովհետեւ Բանի համար ի՞նչը կարող է առավել գերադասելի լինել բանական արարածներից: Ընդ որում՝ մեր արարումը բարութեան գազաթնակետն է: Սրա պատճառը նաեւ սեփական պատիւն ու փառքը չէ Նրա, որ լեցուն է (Եսայի Ա. 11), կարծես թե անհասութեանը կարող է Նրան մեծահարգութեան եւ վեհութեան հաղորդել: Այնպէս որ հանուն գերադասութեան սեփական ճանապարհ գցելը՝ այլոց դրան հասնելը խոչընդոտելու համար, բնորոշ է միմիայն սոփեստին, բայց խորթ ոչ միայն Աստծուն, այլեւ փոքրիշատե բարբարո մարդուն:

12. Իսկ թե սրա համար այլ պատճառներ էլ կան, ապա կարող է պատահել, դրանց քաջատեղյակ են Աստծուն առավել մոտ կանգնածները՝ Նրա անքնին էութեան մեջ մտքով թափանցածներն ու խորամուխ եղածները, եթե, իհարկե, գտնվեն մարդիկ՝ այդ աստիճանի հաջողութեան հասած առաքինութեանների անդաստանում, որոնք, ըստ Հոբի գրքի, «շրջել են խորքերն անդունդների» (տե՛ս Հոբ ԼԸ. 16): Իսկ ինչքան կարող ենք մենք ճանաչել, մենք, որ դժվարամատչելին փոքր չափով ենք չափում, ինչը, գուցե, նրա համար է հարկավոր, որ ձեռքբերման դյուրութեանը դյուրին չդարձնեն նաեւ ձեռք բերվածի կորուստը: Արդ, սովորաբար, ինչպէս որ դժվարութեամբ ձեռք բերվածը դյուրութեամբ ենք պահպանում, այնպէս էլ դյուրութեամբ ձեռք բերվածը շատ շուտ արհամարհում ենք՝ կրկին այն ձեռք բերելու հնարավորութեան պատճառով: Այդ է պատճառը, որ խելացիները բարի են համարում բարի ստանալու դժվարութեանը:

Գուցե այս բանի կարիքը կա նաեւ այն պատճառով, որ արուսյակի (իմա՛ անկյալ հրեշտակի) հետ նույն բախտին չենթարկվենք, բովանդակ լուսը ընդունելով՝ «չընդվզենք Ամենակալ Տիրոջ դեմ» (Հոբ ԺԵ. 25) եւ գոռոզութեանից թշվառագույն անկումով չընկնենք: Իսկ գուցե այն բանի համար էլ է պետք, որ աստ մաքրագործվելով ու համբերութեամբ

բաղձալիի իրականացմանը սպասելով՝ անդ կրած շարժարանքների ու լուսավոր կյանքի համար ինչ-ինչ պարզեւների արժանանանք: Այս պատճառով էլ մեր ու Աստծու միջեւ նյութական խավար կա, ինչպես հին ժամանակներում՝ եգիպտացիների եւ հրեաների միջեւ: Հենց սա էլ, թերեւս, նշանակում է. «Խավարը իր համար ծածկույթ դարձրեց» (Սաղմ. Ժէ. 12), այսինքն՝ մեր պարարտամարմնությունը, որի միջից քչերի աչքերն են սկսում բացվել, այն էլ՝ քիչ:

Իսկ ով մտահոգված է այսու, թող իմաստասիրի՝ խորհրդածության վերին սահմանին միտելով: Իսկ մեզ՝ «երկրի կալանավորներին», ինչպես ասում է աստվածաշնորհ Նրեմիան (Ողբ Գ. 34), մեզ, որ ծածկված ենք կուպիտ մարմնով, հայտնի է, թե ինչպես որ անհնար է սեփական ստվերից առաջ անցնել, որքան էլ որ աճապարենք, որովհետեւ որքան որ առաջ ենք ընկնում, նույնքան էլ հետ ենք մնում, կամ ինչպես որ տեսողությունը չի կարող ընդգրկել տեսանելի առարկան առանց լույսի եւ օդի միջնորդության, կամ ինչպես ջրային կենդանիները ջրից արտաքուստ ապրել չեն կարող, այնպես էլ մարմնում գտնվողի համար որեւիցե հնարավորություն չկա հաղորդակցվելու մտահայելիի հետ առանց որեւիցե մարմնական բանի միջնորդության: Արդ, միշտ էլ ինչ-որ բան կգերազանցի մեզ (իմա՛ մեր ճանաչողական կարողությունները), որքան էլ որ մեր միտքը զորանա հարելու նմանին կամ անտեսանելիին՝ հնարավորինս շատ հեռանալով տեսանելիից եւ ինքն իր մեջ ներամփոփվելով: Եւ այս բանը կտեսնենք հետեւյալում:

13. Արդյոք հոգին, հուրը, լույսը, սերը, իմաստությունը, միտքը, խոսքը եւ սրանց նմաններն առաջին բնության անվանումներն են: Եւ ինչ: Կարո՞ղ ես պատկերացնել հոգին առանց շարժման ու ծավալման, կամ կրակը՝ աննյութական եւ առանց վեր խոյացման, առանց իրեն բնորոշ գույն ու ուրվագծի, կամ լույսն առանց օդի հետ խառնման՝ առանձին այն բանից, ինչն ասես կյանքի է կոչում նրան, այսինքն՝ ինչը որ լույս է տալիս: Իսկ ինչպիսի՞ն ես պատկերացնում խելքը: Արդյոք մեկ այլ բանում (իմա՛ անդաստանում) չէ՞, որ դրսևորվում է: Եւ մտքերը՝ դադար առնող կամ ի հայտ եկող, ըստ քեզ, մի՞թե շարժում չեն: Կպատկերացնե՞ս ինչ-որ մի խոսք՝ բացի մեզանում լռություն պահպանողից կամ զեղվողից (չեմ շտապում ասել՝ անհետացողից): Իսկ քո ըմբռնմամբ՝ ի՞նչ է իմաստությունը, եթե ոչ աստվածային եւ մարդկային առարկաների շուրջ դատողություններ անելու հմտություն: Մի՞թե այդպես էլ ճշմարտությունն ու սերը գովա-

կան տրամադրվածություններ չեն, որոնք ընդգրկմանում են՝ մեկը ստին, մյուսը ատելությունը, եւ ինչպիսին որ իրենք են լինում լարված ու թուլացած, առաջանում ու կանգ առնում, այդպես էլ իրենց նման են դարձնում մեզ ու փոխում՝ մեր մեջ առաջացնելով այն, ինչ ներկերը մարմինների վրա: Եւ կամ հարկ կա՞ քննելու Աստվածությունը, ըստ կարելվույն, Ինքն Յուր մեջ՝ հրաժարվելով այս պատկերացումներից եւ դրանցից ինչ-որ մի միասնական գաղափար կազմելով: Բայց սա մտքի ինչ կառուցվածք է՝ ի մի բերված այս պատկերացումներից, որոնք, սակայն, այն չեն, ինչ [իրականում] կան: Կամ ինչպե՞ս այս միասնականը, որն իր բնությամբ ո՛չ բարդ է, ո՛չ էլ նկարագրելի, յուր մեջ կներառի կատարելապես բոլոր այս պատկերացումներն ու դրանցից յուրաքանչյուրը: Ինչքան դժվար կլինի մեր մտքին մարմնականության շրջանից դուրս գալը, քանի դեռ իր տկարության պայմաններում քննում է այն, ինչ իր ուժերից վեր է:

Քանի որ ամենայն բանական բնություն թեեւ ձգտում է առ Աստված եւ առ նախապատճառ, բայց, ըստ իմ բացատրությունների, չի կարողանում հասնել ինեւ դրան, ապա հալումաշ լինելով իր ցանկությունից, ասես մահառաջի տվայտանքների մեջ գտնվելով եւ չկարողանալով տանել այդ տվայտանքները՝ մի նոր նավարկության է ձեռնամուխ լինում, որպեսզի կա՞մ իր հայացքը տեսանելիի վրա ուղղի եւ դրանից ինչ-որ մի բան իր համար աստված դարձնի (ընդ որում՝ սխալ հաշվարկով, քանզի տեսանելին ավելի բարձր ու ավելի աստվածանման է, քան տեսնողը, այն էլ՝ այն չափով, որ տեսնողը պաշտի, իսկ տեսանելին ընդունի այդ պաշտամունքը) կա՞մ տեսանելիի գեղեցկությունից եւ վայելչությունից ճանաչի Աստծուն, տեսողությունը որպես առաջնորդ օգտագործի առ անտեսանելի, բայց եւ տեսանելիի մեծավայելչության մեջ աչքաթող չանի Աստծուն:

14. Հենց այս պատճառով էլ սկսեցին պաշտել՝ մեկը՝ արեգակին, մյուսը՝ լուսնին, մեկ ուրիշը՝ աստղերի բազմությանը, ոմն մեկն էլ՝ երկնքին՝ լուսատուներով հանդերձ, որոնց շնորհեցին աշխարհում շարժումների քանակի ու որակի վրա իշխելու զորությունը: Այլք պաշտեցին հողը, ջուրը, օդը ու հուրը, քանզի դրանք անհրաժեշտ են ամեն ինչի համար, եւ առանց դրանց մարդկային կյանքը կանգ կառնի. ոմանք էլ՝ ինչ պատահեց տեսանելի առարկաների շարքում՝ աստված համարելով այն ամենը, ինչ հաշս նրանց գեղեցիկ էր թվում: Նրանցից ոմանք սկսեցին պաշտել նույնիսկ գեղատեսիլ պատկերներ ու քանդակներ՝ նախ՝ իրենց հարազատների, — սրանք մարդիկ էին՝ անչափ անձնատուր եղած սգին եւ զգայա-

կանությունը եւ մեռյալներին հուշարձաններով պատվելու ցանկությամբ բռնված, ապա եւ՝ օտարների – եւ դա արեցին առաջինների սերունդները՝ իրենցից հեռավոր ժամանակներով բաժանված, իսկ արեցին այն պատճառով, որ չգիտեին երեւոյթի բուն էությունը, եւ ավանդությամբ իրենց հասած մեծարանքն ասես օրինական դարձավ եւ անհրաժեշտություն, երբ ժամանակով հաստատված սովորությունն օրենքի ուժ ստացավ: Բայց կարծում եմ, որ ոմանք էլ, ցանկանալով հաճոյանալ իշխանավորներին, փառաբանել ուժը, իրենց զարմանքն արտահայտել նրանց մեծարած գեղեցկության հանդեպ, դրանց հընթացս ժամանակի աստված դարձրին, իսկ այս գայթակղությանն իր նպաստը բերեց ինչ-որ մի առասպել:

15. Իսկ նրանց մեջ կային այնպիսիք, որոնք առավել էին անձնատուր եղել կրքերին, աստվածներ էին ճանաչում կրքերը եւ իբրեւ աստվածների սկսեցին մեծարել ցասումը, սպանությունը, տուփանքը, հարբեցողությունը, չգիտեմ, գուցե, դրանց նման ուրիշ այլ բաներ էլ, քանզի դրանց մեջ էին գտնում սեփական մեղքերի արդարացումը (անշուշտ, ոչ բարի եւ ոչ արդար): Սրանցից մի քանիսին թողեցին երկրի վրա, մյուսներին (ինչը միակ ողջամիտ բանն է) թաքցրին հողի տակ, իսկ ուրիշներին էլ (ինչը զավեշտական է) երկինք բարձրացրին: Հետագայում ենթարկվելով թափառական երեւակայության կամայականությանն ու քմահաճույքներին՝ մոգոնվածներից յուրաքանչյուրին ինչ-որ մի աստծու կամ այսի անուն տվեցին եւ կուռքեր կանգնեցնելով, որոնք գրավում էին իրենց մեծագնությամբ՝ օրինականացրին նրանց արյունով եւ ճարպով մեծարանքը, իսկ այլք նույնիսկ ամենազազրելի գործերով՝ եւ խեղագրության հասնող բաներով, եւ մարդասպանությամբ [իմա՝ մարդկային զոհաբերություններով]: Արդ, այսպիսի աստվածներին հենց այսպիսի պատիվներ էին վայել: Մինչեւ իսկ խայտառակվում էին այնու, որ Աստծու փառքը մատուցում էին ծովային հրեշներին, չորքոտանիներին, զեռուններին, այն ամենին, ինչն իր տեսակի մեջ զազրելի ու զավեշտական է, այնպես որ դժվար է որոշել, թե պաշտողներն են արժանի առավել մեծ արգահատանքի, թե՞ պաշտվողները: Բայց առավել հավանականն այն է, որ առավել արհամարհելի են այսպիսի շաստվածների սպասավորները, մանավանդ հենց այնու, որ ի բնե բանական եւ Աստծուց շնորհներ ստացած լինելով՝ լավագույնից գերադասում էին վատագույնը: Եւ դա չարի խորամանկություններից մեկն է, որը բարին չարի է վերածել, էլ չխոսենք նրա շարագործության բազմաթիվ այլ օրինակներից: Յուր իշխանության

ներքո մարդկանց գրավելու համար՝ նա օգտվեց նրանց՝ Աստված գտնելու թյուր ըմբռնված ձգտումից եւ, խաբելով բաղձալիի մեջ, ցրեց նրանց զանազան հորձանուտներով մեկ եւ զահավեժ արեց մահվան ու կործանման միեւնույն անդունդի մեջ:

16. Այդպես պատահեց նրանց հետ, սակայն մեր առաջնորդը բանականությունն է: Իսկ քանի որ մենք էլ ենք Աստծուն փնտրում, բայց հնարավոր չենք համարում, որ ինչ-որ մի բան կարող է առանց առաջնորդի եւ կառավարչի լինել, ուստի բանականությունը, զննելով տեսանելին, քննելով այն ամենը, ինչ ի սկզբանե է, աստ կանգ չի առնում: Բանն այն է, որ հիմքեր չկան [աստվածային] գերիշխանություն վերագրելու նրան, ինչը զգայարանների վկայությամբ շարքային բան է: Ուստի, նա տեսանելիի միջոցով տանում է առ այն, ինչը վեր է տեսանելիից, եւ տեսանելիին կեցությամբ օժտում: Ինչո՞վ են կարգի բերված երկնայինն ու երկրայինը, օդում եւ ջրի տակ ամփոփվածը, այս հարցին ավելի լավ է պատասխանել այնու, ինչը սրանցից էլ նախասկզբնական է, այն է՝ երկինքը, երկիրը, օդն ու ջուրը: Ո՞վ է խառնել եւ բաժանել դա: Ո՞վ է պահպանում դրանք իրենց փոխադարձ կապի, հարամերձության եւ ներդաշնակության մեջ (գտնում եմ այս բանն ասողին, թեկուզեւ յուրային չլինի): Ո՞վ է սրանց շարժման մեջ դրել եւ ապահովում անդադրում եւ անարգել ընթացքը: Ո՞չ արդյոք այս ամենի արվեստագետը, ո՞չ նա, որ այս ամենի մեջ օրենք է հաստատել՝ ըստ որի էլ ամենայն ինչ շարժվում ու կառավարվում է: Ո՞վ է այս ամենի վարպետը: Արդյոք ո՞չ նա, որ արարել է եւ կեցությամբ օժտել այս ամենը: Արդ, այս ուժը հարկ չկա պատահականությունը վերագրել: Ենթադրենք, որ կեցությունը պատահականությամբ է պայմանավորված, այդ դեպքում ումի՞ց է կարգված կարգունկանոնը: Եթե կուզեք, այդ էլ կզիջենք պատահականությանը. այդ դեպքում ո՞վ է պահում-պահպանում այն օրենքները, ըստ որոնց ամեն ինչ նախասկզբնապես կյանքի կոչվեց: Ուրիշ մեկը, թե՞ պատահականությունը: Իհարկե, ուրիշ մեկը, այլ ոչ թե պատահականությունը: Ո՞վ է, ուրեմն, այդ ուրիշը, եթե ոչ Աստված: Այսպես տեսանելիից մեզ առ Աստված բարձրացրեց աստվածաշնորհ եւ բոլորին ի ծնե հատուկ բանականությունը՝ մեր միջի նախասկզբնական եւ բոլորին շնորհված օրենքը:

17. Ասվածը կրկենք սկզբից: Աստծուն Յուր բնությամբ եւ էության մարդկանցից եւ ոչ մեկը երբեք չի տեսել եւ , իհարկե, չի տեսնի: Իսկ թե երբեւիցե գտնի էլ, թող այս մասին ցանկացողներն իրենց պրպտումներն

անեն ու իմաստասիրեն: Իսկ կգտնի, ինչպես ես եմ խորհրդածում, երբ այս աստվածանմանն ու աստվածայինը, այսինքն՝ մեր միտքն ու մեր խոսքը, կմիավորվեն իրենց համանմանի հետ, երբ պատկերը կբարձրանա առ Սկզբնապատկեր, առ Որին նա ներկայումս ձգտում է: Եւ սա, ինչպես կարծում եմ, արտահայտվում է այն չափազանց իմաստուն ուսմունքում, ըստ որի՝ այնժամ կճանաչենք, որքան որ ինքներս ճանաչված կլինենք (Ա. Կորնթ. ԺԳ. 12): Իսկ այն, ինչ ներկա կյանքում հասնում է մեզ, բարակ շիթ է եւ ասես մեծ լույսի դույզն-ինչ արտացոլանք:

Ուստի, եթե մեկը ճանաչել է Աստծուն, եւ վկայվել է, որ հասու է եղել այդ ճանաչողությանը, ապա այդ ճանաչողությունը վերագրվում է նրան այն առումով, որ ընդամենը համեմատելի է մեկ ուրիշի՝ ոչ այնքան լուսավորյալի հետ, ինչից էլ պարզվում է, որ նա հաղորդակից է դարձել մեծ լույսին: Եւ այսպիսի գերազանցությունը ճանաչված է որպես կատարյալ, որն իրականում կատարյալ էլ չէ, այլ պարզապես համեմատելի է մերձավորի ձեռքբերումների հետ:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

